

Գ Ա Ց Մ Ա Վ Ա Ն

ԳՐԱՆՈՑ 572Ի ԱԿՍՏՈՄԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ՅԱՆՎԱՐԻ ՑՈՒՆԵՐԵՐԸ ԹՐԱՆՍԼՐԵ

(Պատմական ուսումնասիրութիւն:)

Հայոց պատմութեան նշանաւորագոյն դէպքերէն է Գունոյ 572ի ապստամբութիւնը. հաւասարատիպ պատերի մը Աւարայրի 451ի ձակաւին. հոս ալ Վարդան Մամիկոնեան մը գլուխ անցած է հայախոյս գնդի՝ սուրբ պատերազմի համար, զարմեալ Արեւաց մոգու թեան դէմ:

Աւելի ծանր, աւելի նշանակալից եղաւ 572ի դէպքը իւր հետեւութիւններով Հայ կեանքի համար՝ քան դար մը յառաջ մղուած պատերազմներու շարքը. Հայ մակառաջիրը շատ գծեղակ օրերու ակնանաւան հանդիսացաւ այս պատերազմէն ետքը, որուն ընկերացաւ քայաքայուն ներքին ուժին, ցիրուցան գաղթականութիւն հայութեան, բացուեցաւ դուռ մը ցաւոց, որուն անուհեան փակեցրէր կարելի չեղաւ զնել երբեք, մինչեւ օրս . . .

Ցաւ է որ այս պատմական ծանրակշիւ դէպքն այդպէս վարկապառքի տողերով նկատի առնուած է Հայոց պատմութեան հեղինակներէն, հակասակ իւր մեծ նշանակութեան ընդհանուր հայ կեանքի պատմութեան համար:

Սակայն ուրախալի երեւոյթ է գտնել այն որ ժամանակակից աղբիւրք այս շրջանի համար բաւականաչափ մանրապատում են, որով կարելի է բաղձացուածի պէս ներկայացնել անոր համայնապատկերը, թէեւ տոճային ժամանակակից պատմիչ չունինք զարմանալի կերպով:

Յառաջ քան պատմական դիպաց անցնիլը պատշաճ է անշուշտ համառօտ տողերով քանի մը ծանօթութիւն հաղորդել այն աղբիւրներու մասին, որոնք դիտի յիշուին լրեւիցաց գրութեանս, յուսալով թէ այսու աւելի պայծառ կ'ըլլայ հետագայից ըմբռնումը:

Աղբիւրներ:

Այս շրջանի պատմիչներու վրայ ուշադրութեան արժանի յատկանիշ մ'ընէ այն որ անոնք մեծաւ մասամբ եղած են իրաց ակնատեսներ, եւ կամ գտն է հաւատարիմ վկաներու ականջալսողներ, հիմնած են իրենց պատմական հմտութիւնը պաշտօնական տեղեկատուութեանց վրայ, բայց ունեցած են իրենց աւելեւ տեղեկացող գաղտնի գիւտները, ուր անգիտուած էին անցած դէպքերու մասին պաշտօնական թղթատեղութիւններ,

զետեղանքներու համարատուութիւններ են: Եւ այս դիւրին եղած է իրենց այնու որ գտնուած են ընդհանրապէս պաշտօնական բարձր անձնաւորութեանց հետ անդադար յարաբերութեան մէջ եւ կամ նոյն իսկ իրենք ստանձնած են տերութեան պաշտօններ, իբրեւ իրաւագէտ, փաստաբան, կուսակալ են: Եւ ոմանք զգուշուած են պատմագրութեան կայսերական յանձնարարութեամբ, երբ բնականաբար գտած են կայսեր կողմանէ նստեալն կերպ ձեռնառութիւն: Այս պարագաները անտարակցոյ կը բարձրացնեն այս շրջանի պատմագիրներու հաւատարմութիւնը:

Այս տեսակետով հոս նկատի կ'ընան աւելի յատկապէս հետեւեալները.

1. Թեոֆիլոս Բիւշուպոսը, որ ապրած է Ջ դարու երրորդ կէսին, եւ գրած է 10 դրքի մէջ 560—581 քսանամեայ շրջանի պատմութիւնը, որմէ զԺախտարար փոքր հատուած մը միայն հասած է մեզի (571—572 տարիներու մասին): (Հրատարակուած է ի մէջ ոչլըց Niebuhrէն Բոննեան Corpusի մէջ՝ Դեքտիպպորի եւ այլոց կից՝ էջ 483—486. տե՛ս եւ L. Dindorf, Hist. graec. min. I. 446 եւ յլ.):

2. Միւսըք Պրոտիպոր, ծագած է Ջ դարու երկրորդ կէսին, Բիւզանդիոս. իսկզբան սիրած է իրաւագիտութիւնը, բայց ապա՝ երբ Մորիի գահ բարձրացաւ՝ իրաւաւորուած կայսեր յորդորներէն՝ ձեռք առաւ պատմագրութիւնը եւ առաւ 558—582 շրջանի պատմութիւնը: Կ'երեւայ թէ իրեն ծանօթ եղած է Թեոփ. Բիւզանդացոյ աշխատութիւնը, իւր ընդգրկած պատմագրութիւնէն հաստատարներ միայն հասած են մեզի (հրատարակուած աւ L. Dindorf, Hist. graec. min. II. 1—131):

3. Թեոֆիլոս Եղիֆանէսը, այսպէս կոչուած է՝ ծննդեամբ խորի Բորիքի Եղիփանիսէն ըլլալուն համար: Եովհաննէս ապրած է Ջ դարու վերջեր եւ գրած է 572—593 շրջանի պատմութիւնը: Իւր կարեւոր պատմագրութեան յառաջաբանն եւ Ա. քրդց սկիզբը միայն հասած է մեր ձեռքը (հրատարակուած աւ L. Dindorf, Hist. graec. min. I. 371—382): Բայց իր ժամանակին լաւ աղբիւր ծառայած է Եւագրիտոյ եւ մանաւանդ Թեոփիլակտոսի:

4. Եւագրիտոս՝ համարալաքացի էր Եովհաննէս, ապրած անոր հետ ժրտ յարաբերութեան մէջ Անտիոք, տեղւոյն Գրիգոր աղբիւրկապոր ժամանակ, իբրեւ փաստաբան: Եօրիտոսն է Եւագր Եկեղեցական պատմութիւն մը վեց դրքի մէջ, որ կը դադի 431—593 շրջանով (լաւ հրատարակութիւն մը՝ Լուսոն 1899):

5. Թեոփիլոս Սիմոպրոտիս, բոտ Գոտի իբրեւ զբաղի եւ կուսակալ գործած է Հերակլ կայսեր օրով (610—640): Թողուցած է պատմագրութիւն մը, որ յատկապէս կը պարագի Մարիի կայսեր (582—602) շրջանով, բայց ունի ընդարձակ տեղեկութիւն մ'ալ Յուստինիոս եւ Տիբերիոս կայսերու մասին, մասնաւորապէս յոյն-պարսկական պատերազմներու վրայ, որուն համար աչքի առնել ունեցած է նաեւ նախորդ պատմագիրներու գրութիւն:

ները (ընտիր հրատարակութիւն մը առաւ Carl de Boor, Լայպցիգ 1887)։

6. Յովհաննէս Եփեսացի գործած է իբրեւ եպիսկոպոս Եփեսոսի Ջ դարու երկրորդ կեսին եւ վաղեմանս եւ նոյն դարու վերջին քառորդին՝ իբր 585ին։ Եովհաննէս յորինած է ասորերէն լեզուով եկեղեցական պատմութիւն մը երեք մասով, Յուլիան Կեսարէն սկսեալ մինչեւ Մարտիկ կոյսր։ Հասած է մեզի ամբողջութեամբ միայն Գ. մասը (գերմ. Թարգմանութեամբ հրտ. Jos. Schönfelder, München 1862)։

Եովհաննէս Եփեսացւոյ այս մասը յառաւիյն մեր շրջանի համար կը բովանդակէ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ, զորոնք զբի առած է ինքը, ինչպէս կը վկայէ, լսելով ուղղակի ականատեսներէն։ Ի. 18 կը գրէ ի մէջ այլոց. «Պարսեա-հայոց Գուին մայրաքաղաքի կամօղորկանս եւ այլ եպիսկոպոսներ, որոնք իբն հետն էին՝ մոկնունս առջեւ պատմեցին երբմամբ հաստատելով՝ բազմոց ներկայութեամբ», եւ այլուր (գլ. 21—22)՝ «Այս ամէնք պատմեցին ի ներկայութեան բարեպաշտ կոյսրն եւ բոլոր ծերաբայսրն կամօղորկան, եպիսկոպոսունք եւ այլ բազմութիւն ազատներդ»։

7. Թեքրեւս զարմանալի երեսու թէ է արեւելեանս այս պատմագիրներու քով յիշատակին նաեւ Ապամեացի Եովհաննէս Բիւլլուլայ՝ Բէրոյն (= Եովհ. Բիւլլուրեցի), որ իւր ժամանակագրութեան մէջ եւ Գրիգոր Տաւրաշի Եղիշողոյսը, որ իւր Փարսեաց պատմութեան մէջ համառոտ Եփեսացւոյ տեղեկութեանց կը յիշատակեն Ջ դարու երկրորդ կէտին արեւելք գործուած գեղեցիկը, Երկուքին քով ալ աղբիւրի հոյ գիտատեղեկներու խօսքն է, որ լուսած է ժամանակին Ա. Պոլիս։ Ասոց մասին տես ծանօթ. 3։

8. Չներ կրնար զանց առնուլ հոս ՂԱԲԷԼԻ, որ թէեւ իբրեւ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ ապրած է Է. դարու վերջերը, բայց իւր Պատմութիւն ի Հերակլէ գրքին ա. գլուխութեան մէջ (տպ. Բ. Պատկանեան, Պետեր. 1879, էջ 26—34) կարեւոր աղբիւր է մեզի այս շրջանի համար, ուր առանց տարակուսի գործածած է գիւնադիտական թղթեր ալ։ Միայն թէ իւր պատմութեան այս մասը խնամով վերանայնելու ետքը միայն պէտք է գործածել (հմտ. Ա. Մայիստան, Մերեթոսի պատմութիւնը եւ Մ. խորենացի, Թիֆլիս 1899, էջ 105—108)։

9. Ստեփանոս Առողիկ, որ իւր պատմագրութիւնն կ'աւարտէ 1004 թուին, աւելի երբորդական տեղ պիտի բռնէր մեր աղբիւրներու մէջ, եթէ ցոյց չտար իւր ձեռքը գիպաց համար այլուստ մեզի անմահութ գրութիւններու հնչեղեր (Հրտ. Ա. Մայիստան, Պետեր. 1886)։

Տարբեր, եւ առհասարակ արարացի պատմագիրները կը լսեն այս շրջանի մասին։ Նկատի չեն կրնար առնուիլ Բիւլանդական, Հայկական եւ Ասորեան անագանադայն ժամանակագիրը, նոյն իսկ Թեպիանես խոստովանող, որոնք իշխաններէն կ'ազատուին։

* * *

Ջ դարու այս շրջանը նաեւ Բիւզանդական պատմութեան տեսակետով մանրացին քննութեան է ներթարկուած առկային։ Հոս կրնան յիշուիլ այս տեսակետով իբրեւ փորձեր՝

K. Groh, Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II. Leipzig 1889.

C. M. Patrono, Bizantini i Persiani alla fine del VI secolo, ի Թերթին՝ Giornale della società asiatica italiana (Firenze) 1908, p. 169—277.

E. Merten, Zum Perserkriege der byzantinischen Kaiser Justinus II. und Tiberios II. Weimar 1911. (Jahresbericht über das Wilhelm Ernst'sche Gymnasium.) 2444 կրնար մոռնալ նաեւ Ա. Գիւտերբերգի գեղեցիկ հատորը՝ Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան (Berlin 1906), որուն գեղեցիկ թարգմանութիւն մը առաւ մեզի Հ. Հ. Համբարեան (տպ. Վիեննա 1911)։

Աղբիւրներու փոփոխելի յարաբերութեանց համար տես բացի K. Krumbacherի Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, էջ 243—250, աշխատութիւնէ՝ O. Adamek, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Mauricius, 582—602. I—II. Graz 1890—1891.

Mertenի աշխատութիւնն Գիւտերբերգի գործին կից կարելի է համարել արդէն յաջողած, նոյն իսկ իւր համառոտութեան մէջ. իրեն հետեւած ենք մեք մեկնելու աւելի։

* * *

562ին կերտելով 50ամեայ խաղաղութիւն Եւստակիոնեւ եւ խորովու մէջ, Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի բացուեցաւ խաղաղ կեանքի մը նոր դարաշրջան։ Արեւելեան երկու հզօրագոյն պետութեանց դարաւոր թշնամութիւնն գոնէ առ երեսոս յափշտ էր, եւ այսպէսով նաեւ այդ երկուքի մէջ կուռածաղիկ նկատուած արգգասաշատ եւ բարեբեր, 18 երկամասին՝ Հայաստան-Արաստանի, կը խոստացուէր վայելել խաղաղաւետ կեանք, որ հարուստ ժամանակէ մ'ի վեր զղարած էր իրեն։

Բայց երկար չտեւեցին անգործութեան այս օրերը Հայաստանի համար։ Պարսիկը հազիւ թէ հանգչած արտաքին պատերազմներէ, բոլորեցեց երկրին սահմաններէն ներս նոր հզօրհ. դարերէ ի վեր իւր աշխիւ փուշ եղած քրիստոնէութեան՝ դարձեալ սխաւ նայիլ խոճոտ եւ գոռնադէմ՝ ինչպէս իշխան, նոյնպէս Մազդեզդէր երկեք չէ հաշտուած քրիստոնէութեան հետ։ Եւ Հայը, որ այդ երկու գոնեւոր հետ մտաւոր յարաբերութիւն ունենալու դժբախտութիւնն

* ժամօթութիւնները գետնուած են յօդուածիս վերջը։

ունեցած է միշտ, այս նշին իսկ անոնց հպատակն, ստրուկն ըլլալու դատապարտուած է, կրած է անոնց լծին դժոգակ ծանրութիւնը ամէն դարու մէջ:

Եւ դարու երկրորդ կիսուն Հայաստան՝ հազիւ կէս դար մը ընծաւած պարսկական լծոյն ներքեւ՝ զգաց արդէն անոր անհանդուրժելիութիւնը, ի վէջ եկաւ, խռոեցաւ հայը իր վրայ ծանրացող բռնապետութեան դէմ, սուր վերացուց յասպարեղ կուռի իջաւ՝ պաշտպանելու իւր սուրբ Արծնը՝ ընդդէմ մոգութեան, երբ տեսաւ կաշկանդուած խղճի, ազատութիւնը: Կարմիր վարդաններ փրկեցին այն ժամանակ մեր սուրբը, քրիստոնէական կրօնը, որ իւր թարմութեան մէջ՝ աւելի պաշտուած, աւելի գուրգուրուած էր այն ժամանակ հայէն քան երբեք:

Ինչպե՞ս Բիւզանդական հեղինակներին ումար համառօտն եւ Յովհ. Եփեսացի ընդարձակարդոյն կը պատմեն, նաեւ 572ի ապստամբութեան շարժառիթն եղաւ այս գենիմազգեւան բռնութիւնը:

Չէ կարելի հաստատել թէ ապստամբութիւնը հայ աւարի արեան մէջ է, այդ ազգը՝ անհանդարտ միշտ իւր որդոցն մէջ՝ յերկուս նժարս կը տատանի միշտ՝ մերթ շարժմական եւ մերթ Պարսկական կողմը (Ցախտ.), մերթ Բիւզանդիոնի կը դիմէ՝ իրեն թրիստոնեայ պետութիւն, եւ մերթ Տիարոնի՝ իրեն օտարացն, որուն քով կայ ապահովութիւն չտարալուծուելու դէպ ի Բիւզանդական եկեղեցի: Արծնը, դաւաքանական խնդիրք եղած են ամենէն աւելի այն ոյժը, որ հայը շարժման մէջ դրած է: Այս հանդամները քանդեց թէեւ իր ներքին, քաղաքական զօրութիւնը, բայց պահպանեց հայու գոյութիւնը դարերու ամենակուլ հոսանքին դէմ, մանաւանդ Բիւզանդական եւ ապա մահմանական խաղաղքի դէմ, որոնց այնչափ դրամցիները զոհ գացին անչեղտագունալով՝ Հայուն այս վերաբերմունքը իւր ամենէն աւելի ցայտուն գոյնովը այս շրջանին մէջ գրաւի է. երբ իրեն թրիստոնեայ պետութեան՝ Պարսկականէն հաստատեցան Բիւզանդական հող, եւ ապա անկէ ալ բաժնուեցան՝ համաձուլման երկիւղէն՝ եւ դարձան կրկին պարսկական իշխանութեան: Արուն վրայ մանրամասնութիւններ յաջորդեալ:

* * *

Պատերազմին շարժառիթը յայտն էր ներկայացնէ Յովհաննէս Եփեսացի¹,

Արեւաց մոգերը նկատելով Բիւզանդական

նաց այն քաղաքագիտութիւնը, որով Յուստինիանոս եւ Յուստինոս ամեն հնարք ձեռք կ'առնուն ստիպելու իրենց հպատակները, որ իրենց հաւատակից ըլլան — մէկ պետութեան մէջ մէկ դաւանանք — եւ այն ամենքը, որոնք կ'ընդգրկմանային արքունի հրամանին կը հայածեին, կը բանտէին եւ մինչեւ անգամ սահաւան կը դատարարէին, — կ'անարկուն Եւստինիանու եւ ապա Յուստինոսի հայածանքները ընդդէմ (ասորի) միաբանաց² — կը խորհին որ նաեւ իրենք նման ընթացք մը բռնեն պարսկական սահմաններէն ներս, ստիպեն, ձնչեն քրիստոնէականը որ ընդունին մոգութիւնը:

Իրենց այս շարախորհուրդ ծրագիրը կը ներկայացնեն Խոսրով Ա. Անուշիրվանի (532—578) որ արբած իւր յաղթութիւններով՝ կը հաճի մոգերու խորհրդին:

Հրամանը կ'ըլլէ՝ Աղբնուարութիւնը կ'ըլլայ նշին իսկ Տիարոնէն, ուր երեք եպիսկոպոս իրենց կղերականներով յատեան կը քարոշին եւ կը բռնադատուին ուրանալ քրիստոնէութիւնն եւ երկրպագել կրակի, արեւու եւ Բրեաց ուրիշ աստուածներու: Բայց եպիսկոպոսները հաստատուն կը մնան. յանձն կ'առնուն աւելի մահ քան զորեւ իրենց սուրբ հաւաքքին:

Այս առաջին անյաջողութիւնը աստիկ կը զայրացնէ դիտորով եւ մոգերը: Հրամանը կ'ընէ արքանուրի Արեւաց լոյմադակ՝ սահմաններու վրայ, եւ յատկապէս ի Հայո, ի Ախրս եւ Անղուանս: Պատուէր կը արուի քանդել կործանել վանքեր եւ եկեղեցիներ, կանգնել քրիստոնեայ կենդաններու մէջ ատարուաններ՝ յանունէ դուին շահաստանի մէջ³:

Այս նպատակաւ⁴ հարուստ բանակ մը կը սահմանուի Հայաստանի վրաստանի եւ Աղուանքի համար. որոնց պիտի ընկերանային քաղաքներ մը մոգերու:

Հայաստանի համար որոշուած էր 2000 սպառազինեալ այրուածի, որուն զընդուն անցած էր Արքայից արքայի՝ Խոսրովու «սազգականը» Սուրեն(եան⁵ տէն) ճիհհ-Վննասոց, որ միանգամայն անուսնուած էր մարզպան Հայաստանի՝ Վարազդատի փոխարէն:

Սուրեն իւր քայլերն ուղղեց դուին շահաստանը, որ միաժամանակ Հայոց ոստանն էր, ուր հաստատուած էր Մամիկոնեան սպարապետութիւնն եւ Հայոց ազատագունը, ուր դարձ մի վեր կը գտնուէր Հայոց կաթողիկոսարանը:

Յովհաննէս Գագիկոնից եպիսկոպոսը կը բազմէր այն ժամանակ կաթողիկոսական աթոռ:

ո՞րն վրայ (557 էն ետքը), անուանի անձնաւորու-
թիւն մը իւր բարեկարգական եւ շինարարական
գործունէութեամբ՝ կանխող խաղաղաւէտ շրջա-
նին: Իսկ հայ բանակին սպարապետութիւնը կը
գտնուէր վարդանի՝ Մամիկոնեանի՝ Վասակի
որդւոյն ձեռքը, որ յանձին կը բերէր հայրենա-
սէր ջերմ սիրտ մը, քաջութիւն եւ յանգճեալու-
թիւն, եւ «պատերազմական իրաց հմտութիւն»,
որոնք իւր նախնեաց սեպհական առաքինու-
թիւններն էին:

Ուժեղ էր իւր ձեռաց մէջ հայ ազատա-
գունդը, որ լընթաց խաղաղութեան տարինե-
րու՝ ընդարձակուած էր, հզորացած եւ սպառա-
զինուած⁸: Միայն Սինիք, այս պարագմէս նա-
հանգը, դարձուցած էր թիկունք Մամիկոնեան
տան, արամադիր միշտ Մամիկոնեանց հանգէպ
կատարելու Վասակայ անհամարու գերը⁹:

Նոր Մարզպանին ընթացքը շուտով կը
գրաւէ հայ նախարարաց ուշադրութիւնը. կը
պարզօրէն թաքուցեալ միջքը, որ կը զբաղցնէր
զՍուրէն: Մարզպանը սկսած էր սեղմել հայ
որերոյն ազատութիւնները, բազմապատկել
սուրբը, հարստահարել աշխարհը եւ նախա-
րարները. Վարդանայ՝ Հայոց սպարապետին եղ-
բայրը Մանուէլ կը սպաննէ ապարապարտ⁷: Բաց
ասկից թոյլ կու տայ իրեն ամէն անվուր անօրե-
նութիւն. «զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ
առնելով զայրն Տէր կնոջ իւրոյ»¹⁰:

Քիչ վերջը կը յայտնէ նաեւ իւր գալըս-
տեան բուն նպատակը՝ կը հրամայէ ժողովել
առաջ ձ առուշանի մը համար, որ պիտի
կանգնուէր քրեստոնեայ Գունոյ պարիսպներէն
ներս:

Քրիստոնեայ բնակչութիւնն եւ երկրին
գլխաւորները, որոնք գրգռուած էին արդէն
Մարզպանին դէմ՝ այս անհաշիւ գործերու եւ
մասնաւոր Մանուէլի սպանման պատճառաւ, կը
վեղովին բողոքովին երբ այս նորարար հրամանն
ալ կ'իմանան: Եւ զգացողի թէ մոգերու թելա-
դրութեամբ պիտի բացուի իրենց առջեւ ալ
արեան գալտ մը, որուն վրայ երբեմն կարմիր
Վարդաններ զոհուեցան ի սէր հայրենի կրօնին
եւ խղիչ ազատութեան . . .¹¹

Չէին կրնար հանդուրժել հրամանին գոր-
ծադրութեան: Եւ ահա թէ կաթողիկոսը, թէ
Սպարապետը եւ թէ բոլոր ժողովուրդը միա-
բարբառ կ'որոշեն խափանել զայն: Եւ կազմուի
պատգամաւորութիւն մը, որուն գլուխն կը
գտնուէին կաթողիկոսն եւ սպարապետը, որ
պիտի բանակցէր այս մասին Մարզպանին հետ:

Այսպէս թոյլ կու տայ իրեն կաթողիկոսը
ներկայացնել Մարզպանին իւր ժողովուրդեան
կամքը:

Եւ խոստովանինք թէ Արեաց արքային
ծառանդներն եւ իրեն հարկատու. բայց մի
եւոթն ժամանակ մեր նաեւ քրիստոնեայ ենք
եւ չենք կրնար հաւատոյ իրաց մէջ հնազանդիլ
անոր հրամաններուն, նոյն իսկ եթէ բռնադատե
մահուան սպառնալեօք յանձն կ'առնուինք աւելի
սիրով մեր հաւատքի ճշմարտութեան համար
մեռել, քան թոյլ տալ որ մեր հողին վրայ
կանգնուի առուշան:

Կաթողիկոսը կը յիշեցնէ նաեւ թէ նման
փորձեր ուրիշ անգամներ ալ փորձած են Ա-
րեաց տերերը, բայց ամէն անգամ ապարդիւն
ելած. ցոյց կու տայ նաեւ Վարդաշու 484-ին
Հայոց շնորհած ազատութեան հրովարտակը,
որով Հայք ազատ կը թողուէին կրօնական իրաց
մէջ եւն¹²:

Մարզպանը սակայն չի հաւանիր տեղի
տալ Հայոց. ընդհակառակն կը սաստկացնէ
հրամանը, որ փութով պատրաստուի շինու-
թեան համար կարեւոր ատաղձը, հիմը փորուի
եւ սկսի շէնքը:

Գուշակելով նաեւ ծագելիք խռովու-
թիւնը՝ արքունի գնդին կը հրամայէ պատրաստ
լնալ:

Կաթողիկոսն եւ Սպարապետը կրկին ան-
գամ կ'աղաչեն մարզպանը՝ յետս կտալ ձեռ-
նարկութենէն. բայց ի զուր: Հիմը ձգուած էր
արդէն:

Այս ամէն փորձերէն ետքը կը համոզուին
կաթողիկոսը, սպարապետն եւ ազատագունդը,
թէ անհնարին է Մարզպանը ետ կեցնել իւր
խորհրդէն, եւ կ'որոշեն ապստամբութիւն. ա-
րիւն թափելով խափանել չէնքին բարձրացո՞ւմ
եւ բառնալ ընդհանուր գայթակղութիւնը:

Իրաց զրոյթիւնը կը ծանուցուի քաղա-
քացիներուն եւ բոլոր Հայաստանեայց: Եւ յոր-
գործի ամէն այր կատարեալ ղեկը վեր առնուլ
եւ դիմել Գուին. համարաւ շուտով կը տարա-
ծուի:

Խրախոյսը մեծ էր. քիչ ատենէն գրեթէ
10.000 հոգի արդէն ղէն ի ձեռին խմբուած
էր Գուին:

Այսպէս երբ գաւառներէն պատերազմիկ
բաւական ոյժ մը ժողաւ եւր Գուին, ի ղէն եւ
ի զարդ, կաթողիկոսն եւ նախարարը կը խորհին
վերջին փորձ մ'ալ ընել հաշտութեան, եւ
միտար ի միտսին կը ներկայանան Մարզպանին,

որ զբաղած էր ատուրշանին շինութեամբ: Կը բացատրեն իրեն մի առ մի յուզման ստացած սուր հանգամանքը, եւ այն ամէն անխորժ հետեւութիւնները, որոնք պիտի ծագին եթէ շարունակուի ատուրշանի կառուցումը:

Սակայն Մարզպանը դարձեալ չէր ուզեր զինելի Հայ առաքաւորներուն խաղաղասիրական խօսքներն: Որուն վրայ կաթողիկոսն եւ նախարարը զայրացած՝ միաձայն որոշել չեղաւով կը գոչեն:

Ծառայ ենք արքայից արքային, բայց քրիստոնեայ ենք միանգամայն եւ իբրեւ պոպոկսի՝ հաւատոյ իրաց մէջ ամէն հարկէ ազատ: Էներ կրնար յայտ մարդկան ծառայել եւ անկէ ակնածիլ: Նոյն իսկ եթէ Արքայից արքան գայ անձամբ եւ փորձէ, պիտի չկարենայ խախտել զմեզ մեր հաւատքին եւ հայ հողին վրայ դնել մոգութեան հիմ, ցորչափ կենդանի ենք եւ մեր արիւնը կը խաղայ մեր երաւնեւրու մէջ... Արդ առանց կուռի եւ կոտորածի հեռացիր ողջնդամ մեր աշխարհէն, զնա Արքայից արքային եւ պատմէ մեր խնդիրը մեր հաւատքի մասին:

Անշուշտ այս առթիւ յիշեցին նաեւ Բիւզանդիոնի անուըր, թէեւ Եփեսացին լուութեամբ կ'անցնի այս մասին:

Ցարակոյս չկայ որ այս խօսքերով ապստամբութիւն կը հրատարակուի արդէն:

Մարզպանը փորձեց մեղմել կաթողիկոսին եւ հայակոյս ամբօրին գրգռութիւնը, յիշեցնելով թէ այսու պիտի բոլորեցնեն Անուշիրվանի անշափ զայրոյթը իրենց դէմ: Բայց երբ խորապէս համոզուեցաւ թէ մեծ եւ հայ ժողովրդեան յուզումը եւ առկուրծն եւ ապստամբութիւնը, զինու վերջապէս: Հրամայեց գաղտնեցել շինութիւնը, եւ ինք պատշաճաբեթ թողուց քաղաքը՝ ապագայ ամէն շարեաց պատճառ վայրեր ցոյց տալով:

Ի՞նչ բարկութեամբ գնաց Դուռը եւ պարզեց մի առ մի խորսրով՝ հայ ամբօրին դիմադրութիւնը արքայատուր հրամանին եւ ծրագրուած ապստամբութիւնը:

Արքայից արքան փրփրեցաւ բարկութենէն, որոտաց իրրեւ առիւծ՝ հայուն դէմ, սպառնաց այրել կործանել բովանդակ Հայաստան, ի սայր սուսերի մաշել համայն բնակչութիւնը:

Հրամայեց Մարզպանին դառնալ վերստին Դուռն՝ այս անգամ 15,000 ի հարուստ բանակ մը զինելով անոր հրամանատարութեան տակ, սաստիկ պատուէր տալով՝ ատուրշանը կանգնել անպատճառ եւ ընդգրկմանը անխնայ կոտորել:

* * *

Հայք գուշակեցին իրաց ստանալէր եւքը եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու խորհուրդ ըրին դիմել¹³ Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան եւ եւթարկել իրենք զիրենք եւ աշխարհք կայսեր իշխանութեան, նկատելով որ լուսագոյն եւ քրիստոնեայ պետութեան հովանւոյն տակ ապրիլ քրիստոնեաբար, քան միայն մոգութեան եւթարկուած եւ մատնուած Արեւաց հարստահարութեանց: Բանագնաց կ'ըլլան նաեւ Արաց եւ Աղուանից, որոնք իրենք զիրենք Հայոց հետ համախորհուրդ կ'ընծայեն: Կը խաւրուի անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը Բիւզանդիոնի կազմուած ազատներէն, զորոնք սիրով կ'ընդունին կայսրն Յուստինոս: Հայք կ'առաջարկեն իրենց խնդիրը հետեւեալ պայմանաձեւով:

Պարսկահայաստան պիտի ենթարկուի ինքնակամ կայսեր իշխանութեան եւ անոր հարկատու պիտի ըլլայ, եթէ սա երգմամբ եւ գրով խոստանայ: 1. պաշտպանել Հայ հողն ու բնակչութիւնը Պարսից դէմ: 2. օգնել իրենց առաջնկայ ապստամբութեան ժամանակ կայսերական զօրով:

Հայոց առաջարկութիւնը հաճելի կ'անցնի Յուստինոսի, որ արդէն տրամադիր էր իւր նախորդին Յուստինիանու 562ին Պարսիցմէ ծանրագնի պատեւ 5(1)ամայ խաղաղութեան վերջ տալ¹⁴, կայսրը կը պարտաւորէ ինքզինքը՝ «սահագին երգմամբ եւ գրով», (Եւագր. Ե. 6) որ ամէն կարելի միջոցներով պաշտպանէ Հայերը եւ կը խրախուսէ զիրենք՝ մղել անպատճառ պատերազմ:

Հայ պատգամաւորը կը դառնան Դուռն, եւ կայսրը իւր որոշումը կը թելադրէ Հայաստանի ստրատեղափոխ Յուստինիանու, որ կը գտնուէր սահմանին վրայ՝ Թեոդուպոլիս: Եւ զՄարկիանոս կը կարգէ սպարապետ Միջագետաց բանակին, որ ոչ քաջ սպարապետաւ բանակով մը կը խաղաղ Ասորիք, Միջինի առջեւ պահպանելու տէրութեան սահմանները:

Մինչ այս մինչ այն՝ սպարապետն Վարդան եւ կաթողիկոսն Յովհաննէս ապստամբութեան ծրագիրը կը ծանուցանեն գաւառները եւ ոտք դնէ հաննի բոլոր բնակչութիւնը — «հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեօք», (Մեք. 26):

Խուռն բազմութիւն մը վառուած էր ի զէն եւ ի զարգ, ոտքի վրայ կը հաշուէր արգէն 20,000 ընտրի պատերազմիկ զօրք (Յովհ. Եփես. Բ. 20) այրուած եւ հետեւակ, Վարդանայ եւ Վարդի (Թեոփ. Բիւզ.) հրամանատա-

բուժեան ներքեւ: Արդեւ եւ Աղուանք ալ անշուշտ իրենց երկիրը պատրաստ էին՝ գուրգենի եւ Հերյոյի առաջնորդութեան տակ¹⁶: Պատեւրազմի անստոյգ ելքէն կանխաւ ապահովելու համար հասարակաց գանձերը, կաթողիկոսարանի եւ այլ հաստատութեանց գիւնաւաքիսական եւ թանկագին իրերդէննելը, կը փոխադրեն զանկար յունական սահմանագլուխը՝ Թեոփուսպոլիս (կարին)¹⁶:

Պատգամաւորք կը հասնին Դուռն: Բիւզանդիոնի ձեռնադրութեան խոստումը ուրախութեամբ կը լեցնեն զամենքը: պատերազմը այլ եւս անխուսափելի էր:

Այսպէս ամենայն ինչ պատրաստ՝ Հայք մէկ կողմանէ Սուրէնի մետաղաւ գալստեան՝ եւ միւս կողմանէ յունական օգնականութեան կը սպասէին:

Մինչդեռ Սուրեն 15.000 զօրքով կը յառաջանար Դուռն, խոսրով, որ այնչափ յօժար էր իւր ծերութեան սրերն ալ պատերազմի բաց դաշտին վրայ անցնել եւ կը բաղձար խաղաղութեան, մէկ կողմանէ հայ ամիրսին յանգուցնող քաջաւիրութիւնը, եւ միւս կողմանէ իւր թշնամի Թուրքերու եւ Յուստինոսի մէջ կնքուած դաշնակցութիւնը լսելով, կասկածեցաւ Բիւզանդիոնի դաշնաց հաւատարմութեան վրայ: Եւ անոր տրամագրութիւնն իմանալու համար — իրրեւ թէ 562ի դաշնաց համաձայն իրեն հասնելիք տարեկան վճարին պահանջելու համար՝ Սերսիսը կայսերական արքունիք կը խաբէրէ¹⁷:

* * *

Յունական գնդին գալուստը կ'ուշանայ, երբ պարսիկ բանակը Սուրենայ առաջնորդութեամբ կը մտնէ Դուռնը պարսկապետներն ներս: Հայք Սուրենի վատ տրամագրութենէն եւ իրեն ընկերացած բազմութիւնէն կը գուշակեն խորամանկ պարսիկ միտքը, եւ այլ եւս առանց մնալու յունական օգնականութեան, իրախոսուած յանուն Քրիստոսի եւ վատահ իրենց ուժին վրայ՝ յանկարծօրէն ահագին յարձակում մը կը գործեն Կարսիական բանակին վրայ, որ անհոգ նստած էր քաղաքին պարսկապետու վրայ: Անհետարին կոտորած մը կու տան պարսկին, կը ջարդեն արդիւնաբեր կ'ընեն անհամար բազմութիւնը¹⁸, կը լուծուի նաեւ Մանուէրի վրեժը ինքնին՝ Մարզպանէն: Զաւրակ կամաւարական դիմաժամաւոր յերկիր կը կորսնան սուսերահար զՍուրեն:

Յաղթութիւնը Հայոց էր, զոր մէջ խնդուութեամբ տանջին Դուռն՝ 572 փետր. 2ին կրեքշարքով որ մը¹⁹:

Հայք Սուրենի գլուխը կտրած՝ իրրեւ յաղթութեան նշան տարին Յունահայաստանի Պատրիկին՝ Յուստինիանու, որ նոյն ատենները յոյն բանակին հետ կը մտնէր Թեոփուսպոլիս (Թովհ, Եփ. Բ. 20):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. "Հայաստան եւ Արաստան որովհետեւ արգաստեր երկիրներ էին եւ հարուստ եկամուտ հայթայթող, իւրաքանչիւր կողմ կ'աշխատէր իրեն գրաւել": Մենանդր, էջ 828 (այս. Բանին):

2. Հմմտ. Յովհ. Եփեսացի, Բ. 17 եւ այլուր յաճախ. Գիրք Վարդապետ, էջ 69 եւ այլն:

3. Յուստինիանու կնքած 562ի խաղաղութիւնը գաւառներէն մ'էր լով խորքովու աշաղթելութեան: Հմմտ. այս մասին Գիւտարքը էջ 73 եւն:

4. Ծանօթ է նաեւ թէ եղած ըլլայ ի Հայոյ մագաղակ կրակատուն: Ատղկան մէկ տեղին, էջ 84 ուր կը խոսի Դիւնապուհի վրայ, դժուարման նալի է: Մեծէժ Գիւնիկէն ետքը եկաւ, կ'ըսէ: "Դիւնապուհ", որ զինուորութիւնն շատադրող եւ զիրազական հուրն վառեայ ի Ռոմուլոն: Եւ ստիպէր գործիւննայս կրակի երկրի պաշտանել. յաղաք որդի բաղուէր մեռան": Ինչ աղբիւրի գիտել Ատղիկ այս գեպը: Մեծէժի մագաղակութեան համար օգտուած աղբիւրն շատ վիճաբան է շեքերու (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1912, էջ 581): Արգեք Սուրենի որով ի Դուռն գործուածներու արձագանքն է: քանի որ իրեն անանսթ մնացած է միւս կողմանէ Դուռնը ապստամբութեան պատճառը: Ս. Յիպոթիուսի վկայարանութիւնն գիտե՞ք որ 542ի մաներ Դուռն յատուկ կրակատուն զկարն եւ պարսիկ գործակալները "ըստ սովորութեան իւրեանց զհնա աղտեղ (sic) մատուցանէին հրդի յապարանս համակարին" (էջ 125): Ոչլաւեղ մատուցանելու ժամանակ այդ ապարանքը կը հրգեհնի, որով առանձին կրակատուն մը պետքը աւելի զգալի կ'ըլլայ: — Զրամանին համաձայն նաեւ ի մ'որն Յիպի եւ յԱլլապուր Պարսուս ձեռնարկուած պիտի ըլլայ կանգնել արքունչան, բոլոր անշուշտ նոյն ցոյցն, զոր Դուռնցիք սարսեցին, նաեւ Վիրք եւ Աղուանք ըրին:

5. Չեք կընար մերժել Յովհ. Եփեսացի (Բ. 18—20) աւանդած տեղեկութիւնները իրրեւ անձնիչ, թէեւ ինչ ինչ կէտ ներկայացուած ըլլայ բոլորովին եկեղեցական գոյնով, ինչպէս կանխեցինք ըսել: Յովհ. Եփեսացի գրի առած է այն ինչ լսած է հայ փախստաններէն՝ կաթողիկոսէն եւ ապստաններէն. զոր օրինակ հայ կաթողիկոսին առ Մարգարան ուղղած խօսքը: Սուրենի վերաբերմունքը գեպ ի կաթողիկոս եւ նախարարները՝ ներկայացուած այնպէս մանրամասնօրէն, այս ամէնը յեցած են կաթողիկոսի վկայութեան վրայ: Եւ ինչ ինչի է թէ Հայք Բիւզանդիոն խնդիրն իւր պար-

դուքեան մէջ ներկայացուցին կայսեր, թէ աւելի կրօնական պատերազմի գոյն առնին, որպէս զի առով աւելի մեծարութիւն, իրեն խառնվանորեն: Մենք ջանացինք չշփոխել Եփեսացւոյ Տաղարգած տեղեկութիւններէն, նկատի առնելով միշտ նաեւ ուրիշ աղբիւրներ: Թեւ պատահաբար թեան զիւստիոր շարժառիթն կրօնի բռնաարարութիւնն էր, բայց Թովհ. Եփեսացւոյ յայտնի խօսքերէն՝ կը վկայեն նաեւ Թեոփ. Բիւզ. «Հայք Սուրենէն ներսելով, մահաւանդ ի՞նչս բարեպաշտութեան» (μάλαστα περι: τήν εὐσεβείαν). այսպէս նաեւ Եւագր. (Ե. 6). «Սաեան զի Հայք Պարսիկներէն շարաշար կը շարաշարուէին, մահաւանդ ի վերայ սեպհական օրինաց (περι τήν εὐσεβείαν νόμισαν). եւ Թովհանէն Բիւզ. լորբերին իր 567—590 արարներու համար յորինած Ժամանակագրութեան մէջ՝ «Ազգն Հայոց եւ Վարդ, որ առաջինը քաղաքութենէն ընդունեցան հաւատքը, երբ որ Պարսից Խոսրով արքայն ի պաշտօն կոռց կը բռնադատուէին, այնպիսի արարիչը համան էր ընդգծելով՝ իրենց գրեթէ իրենց գաւառներուն ի միասին Հռովմայեցաց իշխանութեան տակ գրին: Եւ այս բանը Հռովմայեցաց եւ Պարսից մէջ եղած խաղաղութիւնը խցեց» (Հրտ. Th. Mommsen, *Chronica minora saec. IV—VII*, vol. 2 1894, p. 211 ի Monum. Germ. hist. 11): Բայց աւելի հետաքրքրական է Ցուրնի (Tours) Գրիգոր եպիսկոպոսի († 594) վկայութիւնը, որ իւր «Փրանկաց Պատմութեան» Դ գրքին Խ զիւստն մէջ խօսելով Թուստինոս Բի վրայ՝ կը գրէ. «Իսկ Թուստինոս կայսեր եկան Պարսիկայսեր, ընդլով մատաղահաս հաս զօրեռածներու մեծ քանակութիւն մը, խնդրեալ անոր արարիչութիւնը եւ պատմելին իրենց ատելութիւնը Պարսից թագաւորին դէմ: Վասն զի անոր (Պարսից թագաւորի) կողմէն պատգամաւորներ (legati) եկած էին եւ բանք էին. թագաւորական ինամատարութիւնը կ'ուզէ իմանալ, թէ ձեր դրած դաշինքը հաստատուած պիտի պահէ: Երբ անոնք պատասխանեցին թէ չէրի պիտի կատարեն իրենց խառնումը, պատգամաւորներն ըսին. Եթէ գուց պաշտօնը կրակը, զոր ինքը թագաւորը կը պաշտէ, ցուցուած կ'ըլլար թէ պիտի պահպանեց թէ այսպիսի բան մը երբեք պիտի չ'ընեն. եւ եպիսկոպոսը որ այնտեղ էր, ունեցաց. Ինչ աստուածութիւն կայ իրաւին մէջ, որ գլխի պաշտօնը. զոր Աստուած անեղծեց մարդկան գործածութեան համար, որ կը վտանգ նկատուի չ'ընով: Երբ ի չէլանին, կ'այրէ մերանկայ բանը եւ իր մարի առանց նիւթի: Մինչդեռ եպիսկոպոսը այս եւ ասոր նման խօսքեր կ'ըսէր, պատգամաւորները զայլոյցած՝ իշխաններին զայն եւ բրածած ըրին: Ժողովարար տեսնելով իւր արեւնաշարեւ պաշտօնեան (sacerdotem), յարձակուալ պատգամաւորներու վրայ, ձեռնակալից քանդեց եւ սպանեց: Եւ ընդէն ըսինք, այս կայսեր բարեկամութիւնը խնդրեցին (սին Gregorii Turonensis *Historia Francorum*, ed. W. Arndt, Hannover, 1884, ի Monum. Germ. hist. Script. rer. Meroving. 1). Գրիգոր, ինչպէս ցուցուցած է.

Arndt, իւր պատմագրութեան Ա—Դ գրքերը յորինած է 576ին, ուրիշ ժամանակակից պատմական գրագիր: Անշուշտ այս գեպերու մասին լսած էր ինքը Սիգիսմունտ թագաւորի պատգամաւորներէն, որոնք 572—573ին Ցուստինոսի խառնուած էին: Ցուրնիցւոյ այս հաստատար գեղեցիկ լուսարանած է Ա. Վարդիէր, տնի իւր *Sur un chapitre de Grégoire de Tours relatif à l'histoire d'Orient, le Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*, Paris 1898, էջ 5 23, ասոր մասնական թարգմանութիւնն է. Աճառեանէ՝ Եւրոպա 1898, էջ 515—518:

Զգիտեցր թէ ինչ արժէք կրնայ ունենալ այս ինքնոց համար Փոտր մէկ տեղին՝ իւր առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց թղթին մէջ, ուր կ'ըսուի՝ մեր Բ. 623 (թ. 234թ.—236թ) Չեռապի համանայն. երբ լաց խոսրով, թէ Ներսէս Աշտարակեցի Միաբնակց կողմէ բռնելով՝ բաժնուած է «ի ձեռնագրութենէն Հռոմոց»՝ «գովաւ գլուխն սեւ եւ զյառա՛խ խառնացեալ դաշինքն կատարեաց» զորքին առլով նմա յորդեգիր, եւ զհալածաւ ասան աշխարհի գէշաւորն ի նա հաւատաց, եւ յիսկոպոսանուն հաւանեալը ընդ նմա. եւ ի Զ եւ ի Ժ թուականութեանն Հայոց սպան խնուն Վարդան Մամիկոնեան զՍուրեն մարդպան Պարսից առ ի չժուժելոյ արհամարանայն, քանզի բարձր պատանի ապաստեց եւ եւ յիսկոպոսանուն. եւ ինքն փախեալ բազում աղիւիւ. եւ համարեն բնաւանդը եւ եւսեալ ի Յոյնիս, Փոտր այս աղիւիւ յեական հիմնուած են Պատմութեան ի ըրթն: Գրիգորէն, բունաւ յունարեն գրուածքին վրայ (իր 640էն), ուր թէն իսոց կ'ըլլայ Ներսէս Աշտարակեցի (544—557) օրով Միաբնակց հետ եղած ինչորեն երու վրայ, բայց չի յիշուի բնաւ Ներսիսի եւ խոսքովն մէջ այսպիսի յարաբերութիւն, այլ պարզապէս կը գրուի. «Եւս բազում ժամանակաց Վարդան (Βάρδας) ոմ իշխան սպանեալ զառնաւորն Սուրեն Պարսիկ եւ զՀայո նշխահեալ դէմ եղեալ տարաբն իրմայ աներկեալ ի կոստանդնուպոլսն, ի իւր ասորիւր եւ ի Հ ամի Թուստինիւսուս» եւն (Migne, *Patrologia* gr. 132 էջ 1245):

6. Մարգպանին անունը չեն տար Թովհանէն Եփեսացի եւ Եւագր. (Ե. 6). սակայն ծանօթ է այն հայ եւ բիւզնդեական հեղինակներէն: Աճեմէն, ճիշդ Աս. Առդիկ (էջ 84) կ'անուանէ զինքը. Վարդապետ Մարգպանին ետքը՝ զՍուրեն ոմ աղաւկան իւր, որում՝ անուն էր Ճիհր-Վշնապ, (այսպէս կարգած ապ. Ճիհր-Վշնապ, ուր Չեռունին Ճիհրճապ, իսկ Պարսիկ օրինակը առ Դիւլյորթի, *Recherches*, p. 206, Ճիհր-Վշնապ. Ասմ. Անեցի՝ Ճիհր-Վշնապուհէն, — Chirwšnasp, տեղովը երկուս, հրակերպ երկուրի նման, Justi, *Iranisches Namenbuch*, 163) ընդ Սուրեն (էջ 26), Թեոփ. Բիւզ. (p. 485, ապ. Bonnat), Մեմնար (Հակոբ. 20, 313, ապ. Bonnat) Թեոփիլակոս (Գ. 9), Թովհ. Եփեսի (Müller, *Fragm.* gr. IV, 274) եւ կողմէ պարզապէս Աստի Տօւրպիս, Տօւրպիս, ուր

ծանօթ ըլլալու էր Ասորիոյն, բայց այս հայածանընէ
Հայոց գեմ չէր, եւ այն առնները Գուշոյ վրայ
մտածող չկար: Անտառակոյս աննարկովի կ'ուզէր
Թագիբորի ընդհարումը վարդանանց հետ, որ առ-
կայն տեսնց անելի քան եօթը տարի, մինչեւ որ
վահան ի վերջոյ գինու գործարարութիւնը ստիպեց Ար-
քայից արքան զՎաղարշ, ապա իրենց արտառութիւն
ի կորսական իրս, որ եւ յաջողեցաւ (484. տնս
Ղազար Գաթաղ. էջ 174):

13. Եփեսացիներ խօսք չ'ընեն պատգամաւորու-
թեան մը մասին. բայց բիւզանդական եւ հայկա-
կան աղբիւրներն յայտնի կ'ըլլային. հմմտ. Սեր.
26. "Իսկ առ Հայոց երգչոյր թագաւորն Եւսեայց
եւ Տատատերը գնին ուխտ" որ ի մէջ թագաւորացն
էր Երեմիայի զննելու ճիւղատայ եւ Կոստան-
դիանիստէնէն ապա ինչպէս կոչուեալսն
յուսեայիսնութիւնն", Յուրոնեցոյ վկայութիւնը
տես վերը, ծան. 5:

14. Հմմտ. առ այս Գիւտերբըք, էջ 142—
144. ուր կը գրէ ի մէջ այլոց. "Երբ տասներորդ
տարին (572) վերջնապէս վրայ եր, Յուստինիոս
որոշեց այլ եւս աւելի խաղաղութիւնը, վասն զի
ալ ոչ մէկ պարագայի տակ 30,000 սակի վճարելու
պարտաւորութիւնը կատարել կ'ուզէր: Այս միջո-
ցին այնպիսի պարագաներ երևան եկան էին, որ
խաղաղութիւնը չպահէր, Նոյն իսկ Պարսից հետ
նոր պատերազմի մը բռնակցու. վտանգով, մասնաւոր
կերպով՝ նպաստաւոր կ'երեւցնէին անոր. Ազգ-
ապարգանքներէն մին էր Պարսկահայոց ապստամբու-
թիւնը: Եւստինիոս այս առիթով յօգտու գործածե-
լով՝ ամեն կերպ պաշտպանութիւն խնայեցաւ Հայոց:
Բայց ի այս պարագաներն, ուրիշ պատեհ առիթով
մ'ալ կը տեսնէր. ի Թուրքիոյ Հայտալին յաղթելէն
վերջորենց իշխանութիւնը տարածած էին ի վրայս
հարաւային կողմը, մինչեւ իսրայէլեան, մինչեւ Պար-
սից սահմանին ինչ: Իրենց մէջ խառն (խաբան),
յոյններէն Սիւրբիւն (Σιւρβιւն) իսկ արեւելեան
արքեւելներն մէջ Սիւրբիւն (Tab.) 488) կոչուած,
հասարակաց թշնամիքն Պարսից՝ գեմ ներգական.
ցիւ առաջարկած էր կայսրն, եւ Յուստինիոս յօտա-
րակամ յանձն առած էր դաշնաւորութիւնը:

Այսպէս կը յուսար Յուստինիոս որ կարելի
կ'ըլլայ Պարսկաստանի վրայ յարձակում գործել
երկու կողմանէ՝ հիւսիսէն՝ Թիւրքերու եւ հարանեւ
Հայոց օգնութեամբ եւ նոյնին կործանումը կը
նախատեսէր:

15. Հայ պատմագիրը այս պատերազմի մէջ
չեն յիշեր Վրաց եւ Աղուանից մասնակցութիւնը.
բայց թէ Թովհ. Եփես. եւ թէ Բիւզանդականը՝
յառկականութեամբ Բիւզ. հմմտ. եւ Թովհ. Բեկլար.
վերջ ծանօթ. 5) կը խօսին նաեւ Վրաց եւ
Աղուանից մասին, ինչպէս ի յաջորդս պիտի
տեսնենք:

16. Սեր. 73 "Սպար ամենայն եկեղեցւոյն որ
ի Դուշնի Ս. Գրիգորի, զոր տարան եղաւ ի պա-
հետս ի Արարից քաղաքի, 88 եւ Թովհ. Կաթ. 42.
Գիրք թղ. 98—94. եւ իմ Կիւրիոս Կաթ.
Վրաց, էջ 127:

17. Հմմտ. Գիւտերբըք, 146. "Իսկ խառով
իւր այնուոր տարիներ ի նկատի առնելով՝ իրար կը

բաղձար խաղաղութիւնը պահպանել եւ գծու-
թենէ խառափել: Երջ տալու համար որ հաստա-
տուած դաշնացի մնալու կողմն է, հայկական ապ-
ստամբութիւնը չպղտւ, Սերբիւնը (Σερβιւն) կայսերական արքունիք խաբից, պայմանաւոր
լրացած առաջին տարին ընդունելու: Սակայն
Եւստինիոս այս պատգամաւորին գեմ յայտնի քա-
մահանք ցոյց տուաւ... Պայմանաւոր լրացած
վճարքին առաջին կողմը կայսրը բացէ ի բաց մար-
տեց, բռնով թէ բարեկամութիւնը դրամով չի
գնուիր: Երբ խօսքը Հայաստանի վրայ եկաւ, պատ-
գամաւորն յայտնեց, որ ինքը Հայերն իւր պաշտ-
պանութեան տակ առած է իւր գաւառակիցներ, եւ
ամեն գիւնադիտական ձեւակերպութիւն մէկդի
թողով՝ սպասեցաւ ձայնով գոչեց անոր երեսին,
որ եթէ խառով Հայոց գեմ մասն իսկ շարժելու
ըլլայ, ինքը անոր գեմ պիտի արշաւէ, ցանի վար
պիտի առնու. եւ Պարսից վրայ ուրիշ թագաւոր մը
գնէ (Եփեսացի, Հով. 36, 259):

Անխայսանի էր որ այս խօսքերով պատերազմը
կը հրապարակուէր արդէն: Հետեւեալ խաղաղու-
թեան եղծումն այս անգամ կայսրն, եւ ոչ թէ
Պարսից կողմանէ տեղի կ'ունենար (572 Գարնան),

18. Սերբեւս քիչ մը անորոշ կը խօսի այս մա-
սին. կը գրէ էջ 26. "Եւ երեւ ապստամբեաց Վար-
դան սպանեալ զՍուրեն մարդկան յանկարծաբէն
ի Դուշն, քաղաքը, առին զաւար բազում եւ գնա-
ցին ի ծառայութիւն Եւսեայց. 9 եւ քիչ յետոյ.
"Եւ նոցա առեալ զգարն (Եւսեայց) գիւնցին ի
վերայ քաղաքին Դուշն եւ պաշարեալ կործանե-
ցին ի վայր եւ հալածեցին զգարն Պարսից որ ի
նմա կային, 10 եւ պարագայը եւ թէ Եւսեայց. Եփե-
սացոյ տեղիկութիւնը կը պահանջէր որ ապստամ-
բութիւնն նախ առանց յունական օգնութեան
եղած ըլլայ. ապա երկու խառովներ նոր օգնու-
թիւն, յունական օգնեցին իրենց, — Սուրենի
սպանման պառկայ կը պատմէ Եւսեայց. Եփես.:
Ասորիկի պատմաւորն ձեռք քիչ մը տարբերակ է.
"Ընդ որ (ընդ շնութեան գործն Սուրենոյ) զայրա-
ցեալ Վարդանայ... սպասեալ զիպող ժամանակի
սուսերահար առնէր զՍուրեն մարդկան եւ յերկիր
կործանէր:"

Աւելի հետազոտութեան եւ աւելի մանրա-
մանութեամբ եւ այս նկատմամբ Անտիոք Հիւսի-
սացոյ տեղիկութիւնը, որ յսած անշուշտ իւր
հօրմն՝ իւր Եւսեայց Լազարն է Լաւրան գրուած-
քին մէջ (Ը. Լազար՝ հրտ. Գ. 8Եր-Սիւրբուհան
Արարատ, 1896, Թ. 4 առ Արատայ. էջ 22) կը
գրէ. "Ի ժամանակի ապստամբութեան Հայոց ի
Պարսից եւ սպանեցելոյն կամաւարականին Ջաւահր-
կայ զՍուրեն, գնապա արևելեաց ոմն յազատաց
Հայոց առ թագաւորն Պարսից զայժ արկանել
նմա եւ գնալով առնուր իրանէ մըն: Եւ զինի ժե
առուր իմացեալ կամաւարականին Ջաւահրկայ հե-
տամտիկա առաքելը զինի ունել ցնա, որք գնալին
առուր 2 մըն: Արք գիտեալ, եթէ քանի առուր
հասանելին նմա: Էջ 28. Լաւրան Ը հարցմանն.
Հասանելին յաւուր Ին: Դիւրակացոյ այս հա-
տուածէն պարզ է ուրեմն որ զՍուրեն արաղողաղ
ընդն եւ Ջաւահր կամաւարականն եւ ոչ Վարդան ան-

ձամբ: Ուշագրում է հոս այն պարագան ալ, որ հայ պատեաներու մէջ մի շունչ մի ազի շէր տիրողը. կոր մասնիչ հոգի մ'ալ: Ջաւրակի մասին տեսն ինչ ինչ նաեւ Բ. հաշիւն մէջ (ստոր վրայ տպոյ): Առանց տարակուսի սա է 554 5ին յիշուած «Ջաւրի» Գղատանս (Գիրք թղթոց, 74): — Անհիմն է Չամչեանի (Բ. շ84) երբ կ'ըսէ թէ Վարդան իւր բանակին Արտաշատ գտնւորէր:

19. Այս կը պատահի բոս Աղդկան (84—85) «յամի իւլ թագաւորութեանն խորոյն որ է աճ Ի թագաւորութեանն Բուսահանոսի (= Բուսահանոս) յամեանն տրեզի յերկրորդն ամսոյն որ է փետրուարի, յաւուր երեքշաբթի առջ. Այս հաշուի համաձայն կը ստանանք 572, Փետրուար (= Արեգ) 2, երեքշաբթի օրը: 86ն այս մասին E. Dulaurier, Recherches, sur la chronologie arménienne, Paris 1859, p. 206—207, ուր Պարթիս օրինակը, ուսկից օգտուած է Դիւլորիէ, ճշգրտութեամբ ունի յերկրորդն («Բ Բ»), մինչդեռ Մալասեանի հրատարակութեան ընդգրկը «սահրիլ—նո սոյն», կը կարգւայ. բայց այս ընթերցումը յայտնի վերջակ մ'է ձեռագրին «Բ Բ ամսոյն» դրութեան, ըստի ջերականական անհամապատասխան է (բառ կանոնին կը պահանջուէր) է քաներկուսն կամ «է քաներորդ երկրորդ աւուր ամսոյն» (եւն), որ տեսնուի նաեւ տամարապետական հաշուին, զոր Դիւլորիէ կատարած է մանրամասնօրէն. 572ին Արեգ 1 = 1 Փե-

տրուարի, եւ օրուան պատկերն է երկուշաբթի, ըստ այսմ յաջորդ օրն՝ 2 Արեգի = 2 Փետրուարի կ'ըլլայ երեքշաբթի: Այս հաշուի համաձայն նշանակուած էր ապստամբութեանն թուականը իմ «Կի—բնի ինի. Վերջոյ, աշխատութեանն մէջ (էջ 110): 2գիրքից թէ ինչու է. Համարեան (Հանդ. Ամ. 1912, էջ 535) չէ հաւանած Դիւլորիէի այս հաշուին, որ իրեն լաւ ծանօթ ըլլալու էր Մալասեանի ծանօթագրութեանն (Աստղիկ, էջ 345—346), եւ հերքելով Չամչեանի (Բ. շ84, ուր 571, Մարտ 30ին կը համարուէր) եւ Արեւանի (Այրարատ, 406, ուր 572, Փետր. 3ին կը նշանակուի) հաշիւները, գէպիս օրը կ'ուզէ անպատճառ Արեգի 22 = Փետր. 23ին գնել, որ ինչպէս ըսեմք, 572 տարուի համար մէջ չէ. քանի որ 572ին Արեգի 1ը Փետր. 1ին (Բշ.) կը համապատասխանէր որուն համեմատ Արեգի 22ին պատկերը կ'ըլլար երկուշաբթի եւ ոչ երեքշաբթի, Աստղիկն աղբիւրն անծանօթ է հոս: Սերէսն պարագայն խորովաւ իւլ. տարին կը նշանակէ: — Յաղթականներու իմ ինքն թիւինն պատերազմի յաղիք ելքին վրայ վզգողեցաւ «յամկարծօրէն մեծ խռովութեամբ», վասն զի համբաւ տարածուեցաւ թէ քաղաքի պարիսպներու մերձակայ Մալիք եկեղեցին «Ս. Կրիստոս», զոր Պարթիկ ցործը համարունցի գործածած էր, հրգեհնցաւ: Զար ընդ հանուր եղաւ այնու, որ Եկեղեցոյն հետ միասն գտնայի կամ յոյնկոտարանն այրեցաւ (Ար. շ26):

(ԸՊր—նովեյի)

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆՈՒՄ

Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen.

Noch mehr als bei den anderen östlich vom Euphrat gelegenen Ländern des weiten Perserreiches muss beim armenischen Hochlande der Alexanderzug den Ausgangspunkt für die Wiederherstellung der alten Topographie bilden. Diese Behauptung könnte auf den ersten Anblick paradox klingen: ist ja doch der grosse König bekanntlich gar nicht selbst nach Armenien gekommen. Da nun bei den für die Geschichtsschreibung massgebend gewordenen Berichterstatern die Person Alexanders durchaus im Mittelpunkt des Interesses steht und wir darum über eine Reihe der wichtigsten Operationen so gut wie nichts erfahren, nur weil ihr Held nicht selbst daran teilgenommen hatte, werden wir über die Massregeln, die Alexander zur Sicherung der abseits von seiner Marschroute gelegenen Gebiete, also namentlich des südlichen Armenien und des nördlichen Medien

ՀՈՐԻՈՐԵՆ ԶՈՅՈՐՈՐԵՆ ԵՒ ՑԻԳՐԻՍԻ ՈՂԻՐՈՎԱԿԱՆ ԶԵ ՑՈՅՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՆԻ ՈՅՆԱՐԻՆՆԵՐՈՒ ՀՄԱՆՉՈՅՆ

Աղդեսանդրեան աշխատքը՝ Պարսից ընդարձակածաւալ պետութեան Եփրատէն արեւելք եղած ուրիշ երկրներէն աւելի՝ հայ քարձորագուստին հին տեղագրութիւնը վերակազմուլ մեկնակէտը պէտք է ըլլաւ: Այս առաջգիրն առաջին անխափով նորանշան պիտի հնչէ. որովհետեւ մեծագործ թագաւորը, ինչպէս յայտնի է, ամենեւեւ անմարդ Հայաստան չէր մտած: Բայց որովհետեւ պատմագրութեան մէջ ուսշիւղիւյ հանդիսացած տեղեկատուներու համար Աղդեսանդրի անմարտութիւնն է որ կը կանգնի շահարքըութեան կնիգործին մէջ, եւ այս պատճառաւ շատ մը կարեւոր գործողութիւններու մասին գրեթէ ոեւէ տեղեկութիւն կը պակաս մնայ՝ այնու միայն որ իրենց գիշացմը նոյններու մասնակից չէ եղած: Աղդեսանդրի՝ իւր ուղղեգծէն հեռու գտնուող սահմաններու, ուրեմն զինաւորաբար հարուստ Հայաստանի եւ հիւսիսային Մարաստանի ապահովութեան համար ձեռք առած միջոցներու մասին թէ Դիոգոր. Արաբիս եւ թէ Արեան բոլո-